

آموزه‌های تربیتی و اخلاقی سوره فرقان

عبدالسبحان سالم^۱ | احمدذبیح افشاگر^۲

چکیده

تحقیق حاضر به بررسی آموزه‌های دینی و اخلاقی و تبیین فضائل و رذائل فردی و اجتماعی موجود در سوره فرقان می‌پردازد. مسئله اصلی تحقیق این است که چگونه آموزه‌های تربیتی و اخلاقی سوره فرقان، می‌تواند به بهبود رفتارهای فردی و اجتماعی کمک کند و چه تأثیری بر شکل‌گیری جامعه‌ای اخلاق‌مدار دارد. فرضیه تحقیق بر این مبنا قرار دارد که پیروی از این آموزه‌ها، می‌تواند نقش مؤثری در کاهش رذائل اخلاقی و بهبود رفتارهای اجتماعی ایفا کند. در این تحقیق، از روش توصیفی-تحلیلی برای تحلیل آموزه‌های تربیتی و اخلاقی سوره فرقان استفاده شده است. منابع اصلی شامل تفاسیر قرآن کریم، کتب حدیث و مقالات علمی است. داده‌ها به صورت کیفی گردآوری شده و از روش تحلیل محتوا برای تجزیه و تحلیل آن‌ها بهره‌برداری شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که سوره فرقان با تأکید بر اصول و ارزش‌های اخلاقی، می‌تواند به عنوان راهنمای جامع و کاربردی در جهت تربیت نسل‌های آینده و ایجاد یک جامعه با اخلاق و پایبند به ارزش‌های انسانی عمل کند. همچنین تبیین دقیق و روشن از پیامدهای منفی رذائل اخلاقی و ارائه راهکارهای قرآنی برای مقابله با آن‌ها، از دستاوردهای مهم این تحقیق است. تحقیق حاضر به این نتیجه رسیده است که آموزه‌های تربیتی و اخلاقی سوره فرقان با ارائه راهکارهای کاربردی برای کاهش رفتارهای ناپسند و تشویق به رفتارهای اخلاقی و دینی، می‌تواند به عنوان یک راهنمای مؤثر در بهبود رفتارهای فردی و اجتماعی و ارتقای سطح اخلاقی جامعه نقش بسزایی ایفا کند.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، تربیت، سوره فرقان، فضائل اخلاقی، رذائل اخلاقی

۱. ماستری تفسیر و علوم قرآنی، دانشکده علوم اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه (نماینده افغانستان)، کابل، افغانستان

۲. دکتری قرآن و علوم، دانشکده علوم اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه (نماینده افغانستان)، کابل، افغانستان

مقدمه

سوره فرقان از سوره‌های مکی با تعداد ۷۷ آیه و ۸۹۷ کلمه است که در ترتیب نزول، به‌عنوان بیست و پنجمین سوره قرآن کریم معرفی شده است. نام این سوره برگرفته از یکی از نام‌های قرآن یعنی فرقان به معنای جدایی دهنده بین حق و باطل است. سوره فرقان به مسائل کلیدی و اصولی دین اسلام، به‌ویژه در زمینه توحید، نبوت و معاد پرداخته و با لحنی هشدار دهنده و آموزنده مردم را به تعقل و تدبیر در آیات الهی وادار می‌کند. (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۳۱۷)

محتوای اصلی سوره فرقان پیرامون دو محور عمده توحید و رد شرک و نیز معرفی معیارهای اخلاقی و تربیتی برتر برای زندگی فردی و اجتماعی است. این سوره در آیات ۶۳ تا ۷۷، با بیان صفات عباد الرحمن یا بندگان شایسته خداوند، اصول و معیارهای اخلاقی را به صورتی جامع و قابل فهم ارائه می‌کند. در این سوره به صفاتی چون تواضع، انفاق، توبه، عدم سازش با حرف زور، صبر، رعایت حقوق دیگران، خودداری از گناه و اهمیت یاد و ذکر خداوند اشاره شده است. (مستجاب الدعواتی و خان صنمی، ۱۳۹۸: ۴۴)

در سوره فرقان، تأکید بسیاری بر تربیت اخلاقی و رفتاری افراد شده و روش‌های مختلف انذار، تبشیر، موعظه و نصیحت به‌منظور هدایت انسان‌ها به سمت ارزش‌های اخلاقی و دینی بیان گردیده است. این آموزه‌ها نه تنها به تقویت ایمان و باورهای دینی افراد کمک می‌کند، بلکه تأثیرات عمیقی بر رفتارهای اجتماعی و اخلاقی جامعه نیز دارد. (نعلبندی گوی آغاج و همکاران، ۱۴۰۲: ۴)

هدف اصلی این مقاله، بررسی و تحلیل آموزه‌های تربیتی و اخلاقی سوره فرقان است. در این راستا، به اصول و مفاهیمی پرداخته خواهد شد که این سوره برای تربیت و بهبود اخلاق فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد. همچنین، تلاش می‌شود تا ارتباط این آموزه‌ها با زندگی معاصر و کاربردهای آن‌ها در تربیت نسل‌های جدید موردبررسی قرار گیرد. این پژوهش نه تنها به تبیین مبانی و اصول تربیتی و اخلاقی موجود در سوره فرقان می‌پردازد، بلکه راهکارهای عملی و کاربردی برای بهره‌گیری

از این آموزه‌ها در زندگی روزمره و تربیت نسل‌های آینده را نیز ارائه می‌دهد. امید است با استفاده از این آموزه‌ها بتوانیم به ارتقای سطح اخلاقی و تربیتی جامعه کمک کنیم و راهنمایی ارزشمند برای جوانان و نوجوانان در مسیر رشد و تعالی اخلاقی فراهم آوریم.

نعلبندی گوی آغاج و همکاران (۱۴۰۲) در تحقیقی با عنوان «بررسی تطبیقی آیه ۳۰ سوره فرقان از نگاه مفسران فریقین» به بررسی آرای مفسران شیعه و سنی درباره واژه‌های کلیدی این آیه شامل «رسول»، «قوم» و «مہجور» پرداخته‌اند. این آیه به دلیل اهمیت واژه‌های مذکور باعث دیدگاه‌های متفاوتی بین مفسران شده است. پژوهش نشان می‌دهد که واژه «قوم» به پیروان پیامبر اکرم^(ص) اطلاق می‌شود و «مہجوریت قرآن» به معنای عدم توجه به آموزه‌های قرآن و عمل نکردن به آن است. همچنین زمان و علت شکایت پیامبر اسلام از موضوعات مهم دیگری است که در این مقاله بررسی شده است. (نعلبندی گوی آغاج و همکاران، ۱۴۰۲)

عباسی و میر غفوریان (۱۴۰۲) در تحقیقی با عنوان «تحلیل نشانه‌شناختی «اسراف و اقتار» در آیه ۶۷ سوره فرقان بر اساس مربع گرماس» به بررسی روابط معنایی بین واژگان «اسراف» و «اقتار» پرداخته‌اند. با استفاده از الگوی «مربع نشانه‌شناسی» گرماس، این پژوهش تلاش کرده تا فهم عمیق‌تری از این مفاهیم به دست آورد. در این آیه، «اسراف» و «اقتار» به عنوان دوگان تقابلی معرفی شده‌اند و «قوام» به عنوان حد وسط بین آن‌ها است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که «اقتار» شامل معانی «امساک» و «بخل» و «اسراف» شامل «تبذیر» و «تعفف» است، در حالی که «قوام» به معنای حد میانه در مصرف مال است. (عباسی و میر غفوریان، ۱۴۰۲)

مستجاب الدعواتی و خان صنمی (۱۳۹۸) در تحقیقی با عنوان «بازخوانی ویژگی‌های عبادالرحمان در سوره مبارکه فرقان»، بیان نمودند که شناسایی بندگان شایسته خدا که با اوصاف سیزده‌گانه توصیف شده‌اند، شناسه‌ای از انتظار خداوند متعال از رفتار و سلوک قرآنی مؤمنان است. هنگامی که خداوند، بندگان ویژه خود را چنین وصف می‌کند، معنا و مفهوم آن این است که بندگان شایسته خدا و

تربیت‌یافتگان مکتب قرآن باید چنین باشند. واکاوی این اوصاف می‌رساند که همه خوبی به این صفات سیزده‌گانه ختم می‌شود. (مستجاب الدعواتی و خان صنمی، ۱۳۹۸)

جعفری و اویدی (۱۳۹۳) در تحقیقی با عنوان «بایستگی اخلاق‌مداری دانشمند مسلمان و ضابطه آن با تکیه بر تفسیر روایی آیاتی از سوره فرقان» به اهمیت رعایت اخلاق توسط دانشمندان مسلمان بر اساس آموزه‌های اسلام پرداخته‌اند. آن‌ها با تکیه بر تفسیر روایی آیات سوره فرقان، ویژگی‌های اخلاقی لازم برای دانشمند مسلمان را بررسی کرده‌اند. صفاتی مانند تواضع، آرامش در برخورد با نادانان، عبادت شبانه، بیم از دوزخ، اعتدال در انفاق، توحید محوری و تقوای پیشگی از جمله شاخصه‌هایی هستند که در این پژوهش برای اخلاق‌مداری یک عالم مسلمان مطرح شده‌اند. این نوشتار با روش پژوهش قرآنی-روایی به بیان ضوابط اخلاقی برای دانشمندان مسلمان می‌پردازد. (جعفری و اویدی، ۱۳۹۳)

سهیمی (۲۰۲۲) در تحقیقی با عنوان «تحلیل عباد الرحمن در سوره فرقان» به بررسی مفهوم عباد الرحمن در آیات ۶۳ تا ۷۴ سوره فرقان پرداخته و به دنبال شناسایی ویژگی‌های برجسته این شخصیت‌ها است. این پژوهش از روش‌های کیفی و مطالعات کتابخانه‌ای استفاده کرده و نشان می‌دهد که عباد الرحمن شامل مجموعه‌ای از آیات است که بنده محبوب خداوند را توصیف می‌کند. نتایج تحقیق بیانگر آن است که این آیات ۱۰ ویژگی اصلی را معرفی می‌کنند که در دو جنبه رابطه انسان با خالق و رابطه انسان با انسان قابل تقسیم هستند. این پژوهش تأکید دارد که تربیت شخصیت بر اساس آموزه‌های قرآن کریم می‌تواند به بهبود مشکلات اجتماعی کمک کند و برای عموم مردم مفید باشد. (Suhaimi et al., 2022)

فوزیه و ماهپودز (۲۰۲۲) در تحقیقی با عنوان «بررسی مفهوم تربیت اسلامی و تبیین شکل‌گیری شخصیت متواضعانه دانش‌آموزان در قرآن سوره فرقان ۶۳-۶۴» به اهمیت تحصیلات و شکل‌گیری شخصیت در زندگی انسان و نقش اساسی آن در موفقیت فرد پرداخته‌اند. این پژوهش با استفاده از روش‌های کتابخانه‌ای و رویکرد

توصیفی-تحلیلی به بررسی تربیت اسلامی و تأثیر آن بر شکل‌گیری شخصیت متواضع در دانش‌آموزان بر اساس آیات ۶۳ و ۶۴ سوره فرقان می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تربیت اسلامی بر نهادهای ساز خصلت متواضع در دانش‌آموزان تأکید دارد و هدف آن ترغیب دانش‌آموزان به انجام کارهای خیر، دوری از رفتارهای ناپسند و افزایش اطاعت‌پذیری آن‌ها است. (Fauziah & Mahpudz, 2022)

عائشة عبدالله أحمد أكرم الدین (۲۰۲۰) در تحقیقی با عنوان «اصول تربیتی برگرفته از سوره فرقان و کاربرد آن در خانواده» به استخراج و کاربرد اصول تربیتی در ابعاد اعتقادی، عقلی و اخلاقی از سوره فرقان پرداخته است. این پژوهش با رویکرد قیاسی، نشان داده که سوره فرقان حاوی اهداف و موضوعات مرتبط با تربیت اسلامی است. این اصول شامل جنبه‌های اعتقادی مانند تقوا، ایمان، اخلاص و امانت، جنبه‌های عقلی مانند تدبیر در آیات کیهانی، توجه به هلاکت امت‌های پیشین و جنبه‌های اخلاقی مانند تواضع، بردباری، صبر و پرهیز از سخنان بیهوده است. این پژوهش همچنین به تشریح کاربردهای این اصول در خانواده پرداخته و توصیه‌هایی برای والدین ارائه داده است تا در تربیت فرزندان خود با رویکرد قرآنی و استفاده از روش‌ها و فناوری‌های نوین اهتمام ورزند. (عائشة عبدالله أحمد أكرم الدین، ۲۰۲۰)

السہلی (۲۰۲۰) در تحقیقی با عنوان «ایمان و رفتار: قرائتی تربیتی از تأثیرات مفهوم ایمان بر رفتار و عمل در پرتو آیات سوره فرقان» به بررسی تأثیر مفهوم ایمان بر رفتار و عمل از طریق آیات پایانی سوره فرقان پرداخته است. این پژوهش با استفاده از تفسیر ابن سعدی و ابن عاشور و رویکرد اسنادی، به استخراج برجسته‌ترین دستورات، اصول و ارزش‌های اعتقادی و رفتاری از این آیات پرداخته است. آیات پایانی سوره فرقان به بررسی مفهوم ایمان در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان و تأثیر آن بر رفتار و کردار آن‌ها پرداخته و ویژگی‌های ایمانی، اخلاقی و رفتاری مؤمنان را مورد اشاره قرار داده است. (السہلی، ۲۰۲۰)

تونسر (۲۰۱۲) در تحقیقی با موضوع «معنای ارتباط قرآن با جامعه در آیه ۳۰ سوره فرقان» اظهار داشته است که این مقاله با تمرکز بر آیه ۳۰ سوره فرقان، به

بررسی رابطه عمیق میان قرآن و جامعه و پاسخ این کتاب آسمانی به نیازهای معنوی افراد و اجتماعات می‌پردازد. در این پژوهش، ضمن ارزیابی و سنجش میزان پایداری به ارزش‌های اخلاقی، نوعی دین‌داری مبتنی بر کارکردهای اجتماعی دین، به پیشنهاد قرآن کریم ارائه می‌شود. (Tuncer, 2012)

۱. مبانی نظری

۱-۱. اصول تربیتی

تربیت اعتقادی، مهم‌ترین رکن تربیت دینی است؛ زیرا تدین بدون اعتقاد به عقاید بنیادین دینی، معنایی نخواهد داشت. هدف تربیت اعتقادی، پرورش ایمان و اعتقاد به آموزه‌های بنیادین است. بنابراین برنامه تربیتی دینی، باید به گونه‌ای باشد که مربی بتواند اولاً خدای عزوجل، پیامبر، ائمه و معاد را بشناسد، دوم آن‌ها را بپذیرد و سوم نسبت به آن‌ها علاقه و محبت پیدا کند.

بر اساس نظام اخلاقی اسلام، نیت و انگیزه افراد بیش از خود عمل اهمیت دارد. پیامبر اکرم^(ص) فرمودند: «نیت مؤمن بهتر از عمل او است». (کلینی، ۱۴۲۹: ۲۱۸) در تربیت اسلامی، نیت خوب و انگیزه الهی اصل و اساس است و اعمال باید با قصد تقرب به خدا انجام داده شود تا اثر پایدار و ثمربخش داشته باشد. قرآن به پیامبر می‌گوید که او برای رسالت خود مزدی نمی‌خواهد و هدفش هدایت مردم به سوی خدا است. (موسوی کاشمری، ۱۳۷۹: ۸۰-۸۱) رهبری موفق نیازمند اخلاص و بی‌توقعی از مردم است و تربیت اسلامی می‌کوشد انسان را به مرحله‌ای از صفای نفس و ترکیه برساند تا با ایمان و اخلاص، از پلیدی‌ها رها شود و به فضایل روی آورد.

انسان به دلیل فطرت الهی و کرامتی که خداوند برای او مقرر کرده، موجودی مختار و دارای میل‌ها و جاذبه‌های معنوی است که سایر موجودات فاقد آنند. این ویژگی‌ها به انسان اجازه می‌دهد تا فعالیت‌های خود را از مادیات به معنویات گسترش دهد و به کمک اراده و عقل خود، در برابر میل‌های درونی مقاومت کند و

انتخاب‌های آگاهانه‌ای داشته باشد. آزادی و اختیار، امتیاز بزرگ انسان است که مبنای قوانین، اخلاق، نبوت و رسالت قرار می‌گیرد. این آزادی موجب می‌شود انسان بتواند هم به بالاترین مراتب معنوی دست یابد و هم در پستی و دنائت فرو رود. برتری انسان بر فرشتگان در این است که با اراده و مجاهدت خود، می‌تواند مسیر کمال و ترقی را انتخاب کند. (مطهری، ۱۳۸۱: ۱۹۲-۱۹۳)

۱-۲. اصول اخلاقی

از دیدگاه اسلام، محبت و مودت پایه‌های اساسی قوام و استحکام جامعه انسانی است و خداوند این نیاز به پیوند و ارتباط را در نهاد انسان نهاده است. او خود مهربان و بخشنده است و بندگان را به مهربانی تشویق می‌کند. قرآن و پیامبر اکرم (ص) نیز بر اهمیت محبت و دوستی در میان مؤمنان تأکید دارد. محبت و مودت در روابط اجتماعی باعث ایجاد محیطی سالم و پربار می‌شود که در آن کودکان و نوجوانان در فضایی آکنده از مهر رشد کرده و در بزرگسالی نیز این محبت را به دیگران منتقل می‌کنند. این مهرورزی، فضایل دیگری مانند نیکوکاری، همدردی و ایثار را نیز به دنبال دارد که برای زندگی اجتماعی ضروری است. (مرزوقی و اناری نژاد، ۱۳۸۶: ۱۷۹)

در تربیت اسلامی، مسئولیت انسان به‌عنوان اصل بنیادین مطرح است که شامل مسئولیت در برابر خداوند، خانواده و جامعه می‌شود. انسان با آزادی و اختیار خود در مسیر رشد و تهذیب نفس حرکت می‌کند و با ایمان به خدا، در برابر مسئولیت‌های خود در حوزه‌های مختلف پاسخگو است. این مسئولیت‌ها شامل تأمل در آیات الهی، تربیت صحیح خانواده و هدایت جامعه به سوی خیر و عدالت است. به‌ویژه، عباد الرحمن برای حفظ و هدایت جامعه اهمیت زیادی قائلند و به دنبال تحقق اصول اسلامی در زندگی اجتماعی هستند. این نگرش تربیتی تأکید دارد که افراد در تمامی مراحل تربیت، از اهداف تاروش‌ها و ارزشیابی، باید احساس مسئولیت کنند و نتایج کار خود را با توجه به اصول اخلاقی و دینی تحلیل کنند. (عابدی، ۱۳۸۲: ۲۸-۲۷)

۲. فضائل اخلاقی در سوره فرقان

۲-۱. فضائل اخلاقی فردی در سوره فرقان

در تفسیر آیه «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا»، (فرقان: ۶۳) مفسران اهل سنت و اهل تشیع به تواضع و فروتنی به عنوان ویژگی برجسته بندگان رحمان، تأکید کرده‌اند. این ویژگی به معنای راه رفتن با آرامش و احترام، دوری از تکبر و غرور و برخورد نرم و مهربان با دیگران است. مفسران همچون ابن کثیر، قرطبی، طبری و علامه طباطبایی به این نکته اشاره کرده‌اند که تواضع باید از شناخت عمیق نسبت به خداوند و احترام به دیگران ناشی شود و نه تنها در رفتار فیزیکی، بلکه در دل و روح انسان نیز تجلی یابد. این ویژگی به عنوان نشانه‌ای از ایمان و خشوع، تأثیر مثبتی در روابط اجتماعی و معنوی فرد دارد و بندگان خدا با این خصوصیت، به عنوان الگوهای اخلاقی در جامعه شناخته می‌شوند. (ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۱۳۴؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۲۰۹؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۳۴۸)

در تفسیر «وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا» که بخشی از آیه ۶۳ سوره فرقان است، مفسران مختلف بر اهمیت بردباری و حلم در برخورد با جاهلان تأکید کرده‌اند. ابن کثیر، طبری، قرطبی و دیگر مفسران توضیح داده‌اند که این آیه به ویژگی بندگان خاص خداوند اشاره دارد که در مواجهه با نادانان و جاهلان با صلح و آرامش پاسخ می‌دهند و از درگیری و خشونت پرهیز می‌کنند. این رفتار نشان‌دهنده حلم و بردباری است که از شناخت عمیق نسبت به خداوند و احترام به دیگران نشئت می‌گیرد و به ایجاد آرامش و صلح در جامعه کمک می‌کند. همچنین، احادیث پیامبر اسلام (ص) نیز بر این ویژگی تأکید داشته و توصیه کرده‌اند که مسلمانان در مواجهه با نادانان، با صبر و اخلاق نیکو برخورد کنند (ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۱۴۵؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۵۲؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۲۱۷)

در تفسیر آیه «وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا»، (فرقان: ۶۴) مفسران مختلف بر اهمیت نماز شب و قیام لیل تأکید کرده‌اند و آن را نشانه‌ای از بندگان خاص خداوند می‌دانند. ابن کثیر، طبری، قرطبی و دیگران به فضیلت این عبادت شبانه اشاره کرده

و بیان کرده‌اند که نماز شب از نشانه‌های خلوص نیت و تقوا است و موجب نزدیکی به خداوند می‌شود. این عبادت، به ویژه در زمانی که انسان از خواب برخاسته و با خلوص نیت به درگاه خداوند سجده می‌کند، به عنوان یک عمل بسیار با ارزش و مؤثر در تزکیه نفس و افزایش معنویت شناخته می‌شود. احادیث پیامبر اسلام (ص) و بزرگان دین نیز بر اهمیت و فضیلت نماز شب تأکید کرده و آن را به عنوان یکی از عوامل مهم در کسب رضایت و محبت خداوند معرفی کرده‌اند. (ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۱۶۷؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۸۴؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۲۳۹)

در تفسیر آیه «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا»، (فرقان: ۶۴) مفسران به اهمیت تقوا و پرهیز از گناه تأکید کرده‌اند. ابن کثیر، طبری، قرطبی و دیگران بیان می‌کنند که ترس از عذاب جهنم و درخواست دوری از آن نشان‌دهنده تقوای قلبی و اعتقاد عمیق به خداوند و عذاب الهی است. این ترس از عذاب جهنم، به عنوان یکی از ویژگی‌های بندگان مخلص خداوند معرفی می‌شود و موجب افزایش تقوا و دوری از گناه می‌شود. احادیث پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت (ع) نیز بر اهمیت تقوا و پرهیز از گناه تأکید کرده و این ویژگی را نشانه‌ای از بندگان راستین خداوند می‌دانند. (ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۱۷۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۹۲؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۲۴۵)

آیه «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا» (فرقان: ۶۷) به ویژگی میانه‌روی در مصرف اشاره دارد و بر اهمیت اعتدال تأکید می‌کند. مفسران مانند طبری، محلی، ابن عاشور، علامه طباطبایی، فیض کاشانی و میدی بر این نکته تأکید می‌کنند که بندگان مخلص خداوند در مصرف مالی خود نه اسراف می‌کنند و نه بخل می‌ورزند، بلکه در همه امور زندگی اعتدال و میانه‌روی را رعایت می‌کنند. این ویژگی نشانه تقوا و درک عمیق از نعمت‌های الهی است و موجب افزایش برکت و رفاه در جامعه می‌شود. احادیث پیامبر اسلام (ص) و بزرگان دین نیز بر اهمیت این رفتار تأکید کرده و مسلمانان را به رعایت میانه‌روی در مصرف توصیه کرده‌اند. (طبری، ۱۴۱۲: ۱۹۸؛ محلی، ۱۳۹۸: ۲۲۱؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۳۶۲؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۳۵۹؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۲۸۷؛ میدی، ۱۳۷۵: ۲۶۷)

آیه «وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ»، (فرقان: ۶۸) به ویژگی‌های بندگان مخلص خداوند اشاره دارد که تنها خداوند را پرستش کرده و از شرک دوری می‌کنند. مفسران مختلف، از جمله قرطبی، طبری، محلی، قرائتی و مکارم شیرازی و همکاران، تأکید می‌کنند که این آیه بر اهمیت توحید و خلوص نیت در عبادت تأکید دارد و نشان‌دهنده دوری از شرک است. همچنین این آموزه به عنوان اساس دین اسلام و تأثیرگذار بر رفتارهای صحیح و اخلاقی افراد شناخته می‌شود و نقش تربیتی مهمی در هدایت انسان‌ها به سمت خلوص و صداقت در عبادت دارد. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۲۶۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۰۲؛ محلی، ۱۳۹۸: ۲۳۴؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۲۱۹؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۵۴)

آیه «وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ» که بخشی از ایه ۶۸ سوره فرقان است، به حرمت قتل نفس و اهمیت حفظ جان انسان‌ها در اسلام تأکید می‌کند. مفسران مختلف از جمله ابن‌کثیر، قرطبی، بغوی، علامه طباطبایی، فیض کاشانی و حسینی شاه‌العظیمی بر این نکته تأکید دارند که کشتن نفوس محترم بدون دلیل شرعی، از گناهان بزرگ است. آن‌ها می‌گویند که قتل فقط در موارد استثنایی مانند قصاص یا مجازات برای جرائم سنگین مجاز است و حتی در این موارد نیز باید با عدالت کامل صورت گیرد. این آموزه، علاوه بر تأکید بر حرمت جان انسان‌ها، نقش مهمی در تربیت اخلاقی و هدایت به رفتارهای صحیح ایفا می‌کند. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۲۶۹؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۱۹۹؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۳۶۷؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۲۹۹؛ حسینی شاه‌العظیمی، ۱۳۶۳: ۳۱۱)

عبارت «وَلَا يَزْنُونَ» در همان آیه ۶۸، بر اهمیت دوری از زنا و فساد اخلاقی تأکید دارد و آن را یکی از ویژگی‌های بندگان مخلص خداوند معرفی می‌کند. تفاسیر مختلف، از جمله تفسیرهای قرطبی، طبری، محلی، قرائتی، مکارم شیرازی و همکاران و میبدی، به این نکته اشاره دارند که زنا یکی از بزرگ‌ترین گناهان است که آثار منفی زیادی بر فرد و جامعه دارد. این تفاسیر تأکید می‌کنند که زنا باعث فساد اخلاقی و اجتماعی می‌شود و به همین دلیل، شریعت اسلام مجازات‌های

شدیدی برای آن تعیین کرده است. رعایت این آموزه نه تنها موجب حفظ پاکدامنی و تقویت ارزش‌های خانوادگی می‌شود، بلکه نقش مهمی در تربیت اخلاقی و هدایت به رفتارهای صحیح دارد. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۲۷۵؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۰۷؛ محلی، ۱۳۹۸: ۲۴۳؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۲۲۶؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۶۳؛ میدی، ۱۳۷۵: ۲۷۹)

آیه «إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا»، (فرقان: ۷۰) به‌عنوان راهی برای بازگشت و نجات گناهکاران معرفی می‌شود و تأکید دارد که توبه، ایمان و اعمال صالح سه شرط اصلی برای دریافت مغفرت الهی هستند. تفاسیر مختلف، از جمله ابن‌کثیر، قرطبی، ابن‌عاشور، طباطبایی و میدی، به این نکته اشاره دارند که توبه باید با پشیمانی واقعی و تصمیم به عدم بازگشت به گناه همراه باشد و ایمان به خداوند و پیامبران او شرط ضروری برای پذیرش توبه است. همچنین، انجام اعمال صالح نشان‌دهنده صداقت در توبه و تلاش برای اصلاح است. این آموزه، علاوه بر نشان دادن رحمت و مغفرت الهی، نقش مهمی در تقویت اخلاق و اصلاح رفتارهای فردی و اجتماعی دارد. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۱۹۲؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۱۲۵؛ ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۳۶۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۲۶؛ میدی، ۱۳۷۵: ۳۱۱)

عبارت «إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا»، به‌عنوان راهی برای بازگشت و نجات گناهکاران معرفی می‌شود و تأکید دارد که توبه، ایمان و اعمال صالح سه شرط اصلی برای دریافت مغفرت الهی است. تفاسیر مختلف، از جمله ابن‌کثیر، قرطبی، ابن‌عاشور، طباطبایی و میدی، به این نکته اشاره دارند که توبه باید با پشیمانی واقعی و تصمیم به عدم بازگشت به گناه همراه باشد و ایمان به خداوند و پیامبران او شرط ضروری برای پذیرش توبه است. همچنین، انجام اعمال صالح نشان‌دهنده صداقت در توبه و تلاش برای اصلاح است. این آموزه، علاوه بر نشان دادن رحمت و مغفرت الهی، نقش مهمی در تقویت اخلاق و اصلاح رفتارهای فردی و اجتماعی دارد. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۱۹۷؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۱۳۶؛ ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۳۸۲؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۳۹؛ میدی، ۱۳۷۵: ۳۱۹)

همچنین آیه «إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا» (فرقان: ۷۰) به معنای آن است که توبه، ایمان و اعمال صالح نمایانگر صداقت و راستگویی فرد است. تفاسیر مختلف، از جمله محلی، ابن عاشور، بغوی، طباطبایی، قرائتی و فیض کاشانی، تأکید می‌کند که این ویژگی‌ها نشان‌دهنده صداقت فرد نسبت به خداوند و در نتیجه ارتقای اخلاق و رشد روحی او است. این آیه نشان می‌دهد که افرادی که با توبه و انجام اعمال نیکو به خداوند نزدیک می‌شوند، صداقت و راستگویی خود را اثبات کرده و در نظر خداوند ارزشمند و قابل‌قدردانی هستند. (محلی، ۱۳۹۸: ۲۸۱؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۳۷۴؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۲۶۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۳۰؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۳۲؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۲۸۴)

آیه «وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ»، (فرقان: ۷۲) در سوره فرقان به معنای دوری از دروغ و شهادت کذب است و به اهمیت راست‌گویی در اسلام تأکید دارد. مفسران از جمله قرطبی، طبری، محلی، فیض کاشانی و میبدی، توضیح می‌دهند که «زور» به معنای دروغ و باطل است و مؤمنان باید نه تنها از دروغ گفتن، بلکه از حضور در مجالس و موقعیت‌های مرتبط با دروغ نیز اجتناب کنند. این آیه نشان‌دهنده اصول اساسی تربیت اخلاقی در اسلام است و به مسلمانان توصیه می‌کند که همیشه به حق و حقیقت پایبند باشند؛ زیرا دروغ باعث فساد و بی‌اعتمادی در جامعه می‌شود و راست‌گویی به عنوان یکی از ویژگی‌های بارز مؤمنان معرفی شده است. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۱۳۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۵۱۰؛ محلی، ۱۳۹۸: ۲۸۸؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۱۳۹؛ میبدی، ۱۳۷۵: ۳۱۵)

آیه «وَالَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا»، (فرقان: ۷۳) به فضیلت توجه به آیات الهی و اهمیت پذیرش هدایت‌های خداوند، اشاره دارد. مفسرین از جمله ابن‌کثیر، قرطبی، طبری، علامه طباطبایی، محسن قرائتی و میبدی تأکید می‌کنند که مؤمنان واقعی با دقت و توجه به آیات الهی گوش می‌دهند و از آن‌ها درس می‌گیرند، برخلاف کسانی که به آیات الهی بی‌توجه و مانند کسانی که گوش و چشم ندارند، عمل می‌کنند. این توجه عمیق به آیات الهی نشان‌دهنده

پذیرش قلبی و عقلانی هدایت الهی است و یکی از اصول اساسی تربیت اخلاقی در اسلام به شمار می‌آید. (ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۲۰۳؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۱۳۶؛ طبری، ۱۴۱۲: ۵۱۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۳۵؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۳۸؛ میدی، ۱۳۷۵: ۳۲۱)

۲-۲. فضائل اخلاقی اجتماعی در سوره فرقان

آیه «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا»، (فرقان: ۶۳) به توصیف بندگان خداوند می‌پردازد که با تواضع و آرامش بر روی زمین قدم می‌زنند و در مواجهه با جاهلان و نادانان با ملایمت و صلح پاسخ می‌دهند. مفسرین از جمله ابن کثیر، قرطبی، طبری، علامه طباطبایی، محسن قرائتی و مکارم شیرازی تأکید دارند که این رفتار نشان‌دهنده روحیه متعالی و اخلاق عالی بندگان خداست و به اهمیت تواضع، احترام و مسالمت در تعاملات اجتماعی اشاره می‌کنند. این ویژگی‌ها باید به عنوان الگوی تربیتی و اخلاقی در زندگی مسلمانان مورد توجه قرار گیرد. (ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۱۲۴؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۲۳؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۵۶؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۹۸؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۵۰)

آیه «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا» در سوره فرقان به اهمیت اعتدال در انفاق و خرج کردن اشاره دارد. تفاسیر مختلف از جمله محلی، ابن عاشور، بغوی، فیض کاشانی، حسینی شاه‌عبدالعظیمی و رشیدالدین میدی تأکید دارند که بندگان خداوند باید در خرج کردن نه به اسراف روی آورند و نه بخل ورزند، بلکه به میانه‌روی و اعتدال پایبند باشند. این رفتار نشان‌دهنده مدیریت مالی مطلوب، حفظ تعادل اجتماعی و جلوگیری از اختلاف طبقاتی است. اعتدال در انفاق نه تنها به بهبود زندگی فردی و خانوادگی کمک می‌کند بلکه به ایجاد عدالت و همبستگی اجتماعی نیز می‌انجامد. (محلی، ۱۳۹۸: ۱۴۲؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۸۹؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۹۷؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۱۷۶؛ حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۶۶؛ میدی، ۱۳۷۵: ۱۴۰)

آیه «وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ» در سوره فرقان به ویژگی‌های بندگان راستین خداوند اشاره دارد که به احترام

به حقوق الهی و انسانی پایبندند. تفاسیر مختلف مانند ابن‌کثیر، طبری، ابن‌عاشور، علامه طباطبایی، مکارم شیرازی و حسینی شاه‌عبدالعظیمی تأکید می‌کنند که مومنان باید از شرک، قتل ناحق و زنا دوری کنند؛ زیرا این گناهان نه تنها حقوق خداوند بلکه حقوق بشری را نقض می‌کنند. این آیه به اهمیت تعهد به عدالت، اخلاق اسلامی و احترام به حقوق دیگران در ایجاد جامعه‌ای عادل و هماهنگ اشاره دارد. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۱۴۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۵۰؛ ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۱۰۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۶۸؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۱۲؛ حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۱۲)

آیه «وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا»، به ویژگی‌های بندگان خدای رحمان اشاره دارد که از حضور در مجالس دروغ و فساد خودداری کرده و با کرامت از امور بیهوده عبور می‌کنند. تفاسیر مختلف مانند قرطبی، محلی، بغوی، قرائتی، فیض کاشانی و میبدی تأکید می‌کنند که این آیه به اهمیت دوری از محافل باطل و حفظ عزت نفس در برابر اعمال بی‌فایده اشاره دارد. این رفتارها نشان‌دهنده تعهد به اخلاق اسلامی، احترام به حقوق دیگران و تلاش برای ایجاد جامعه‌ای سالم و عادل است. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۳۰۵؛ محلی، ۱۳۹۸: ۱۵۹؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۲۱؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۴۰؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۱۹۳؛ میبدی، ۱۳۷۵: ۱۵۳)

آیه «وَإِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا»، به ویژگی‌های مومنان راستین اشاره دارد که با دقت و توجه به آیات الهی گوش می‌دهند و به آن‌ها بینا هستند، برخلاف کسانی که با بی‌توجهی و ناآگاهی برخورد می‌کنند. تفاسیر مختلف مانند ابن‌کثیر، طبری، ابن‌عاشور، علامه طباطبایی و آیت‌الله مکارم شیرازی بر این نکته تأکید دارند که این توجه و آمادگی برای پذیرش نصیحت و خیرخواهی‌های دیگران، نشان‌دهنده ایمان و تعهد عمیق مؤمنان است و به آن‌ها کمک می‌کند تا به دیگران نیکی کرده و به اصلاح جامعه بپردازند. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۱۶۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۷۹؛ ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۱۲۳؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۷۴؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۵)

آیه «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ

إِمَامًا»، به اهمیت دعا برای داشتن خانواده صالح و فرزندانی نیکو، اشاره دارد. مفسران مانند قرطبی، محلی، بغوی، قرائتی، فیض کاشانی و میبدی تأکید دارند که مؤمنان از خداوند می‌خواهند که همسران و فرزندان‌شان مایه خرسندی و آرامش چشم‌ها باشند و خود نیز الگویی برای دیگران و رهبر پرهیزکاران شوند. این دعا نشان‌دهنده اهمیت تربیت نیکو و حفظ خانواده در اسلام است و به تقویت روابط خانوادگی و ایجاد جامعه‌ای بهتر کمک می‌کند. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۳۱۰؛ محلی، ۱۳۹۸: ۱۶۸؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۱۳۷؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۶۰؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۲۱۰؛ میبدی، ۱۳۷۵: ۱۷۵)

آیه «وَأَجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا» در سوره فرقان، دعای مؤمنان برای رسیدن به مقام رهبری و پیشوایی در میان مردم پرهیزکار را بیان می‌کند. مفسران همچون ابن‌کثیر، قرطبی، طبری، علامه طباطبایی و محسن قرائتی تأکید دارند که این دعا نشان‌دهنده تمایل مؤمنان به ایفای نقش الگو و هدایت‌گر در جامعه است تا با رفتار و کردار نیکوی خود، مردم را به سمت تقوا و نیکی هدایت کنند. این درخواست به اهمیت رهبری صحیح و تعهد به ایجاد جامعه‌ای اخلاقی و تربیتی اشاره دارد که در آن مؤمنان با تلاش و کوشش برای پیشوایی و الگو بودن، به بهبود جامعه کمک کنند. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۱۷۵؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۳۱۹؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۹۵؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۸۲؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۸۰)

آیه «وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ» در سوره فرقان، به ویژگی‌های بندگان راستین خداوند اشاره دارد که از حضور در مجالس دروغ و شرکت در امور باطل پرهیز می‌کنند. مفسران مانند ابن‌کثیر، قرطبی، ابن‌عاشور، بغوی، فیض کاشانی، حسینی شاه‌عبدالعظیمی و میبدی بر اهمیت صداقت و راستگویی تأکید کرده و بیان می‌کنند که مؤمنان باید در تعاملات اجتماعی خود از تهمت، بدگویی و شهادت دروغ اجتناب کنند. این ویژگی‌ها به تقویت اعتماد و همبستگی در جامعه کمک کرده و مؤمنان را به الگوی نیکی برای دیگران تبدیل می‌کند. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۱۸۰؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۳۲۵؛ ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۱۳۴؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۱۴۵؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۲۲۵؛

حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۲۶؛ میدی، ۱۳۷۵: ۱۸۰)

آیه «وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا» در سوره فرقان، به ویژگی مؤمنان در پرهیز از امور بیهوده و لغو و عبور با احترام از آن‌ها اشاره دارد. مفسران مختلف از جمله ابن‌کثیر، طبری، ابن‌عاشور، علامه طباطبایی، آیت‌الله مکارم شیرازی و حسینی شاه‌عبدالعظیمی تأکید می‌کنند که این رفتار نشان‌دهنده تقوای مؤمنان است و آن‌ها با دوری از صحبت‌ها و فعالیت‌های بی‌فایده، به دیگران الگو می‌دهند و به تشویق آن‌ها به تقوا و اعمال صالح می‌پردازند. این ویژگی اخلاقی و اجتماعی به ایجاد اعتماد و هدایت جامعه به سمت نیکی و پرهیزگاری کمک می‌کند. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۱۹۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۳۱۲؛ ابن‌عاشور، ۱۹۸۴: ۱۴۵؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۸۹؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۹۰؛ حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۱۳۴)

آیه «أُولَئِكَ يَجْزُونَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَامًا»، به ویژگی‌های مؤمنان صابر اشاره دارد که با پایداری در راه حق و در برابر مشکلات، جایگاه‌های بلند و عالی در بهشت دریافت می‌کنند. تفسیرگران از جمله قرطبی، محلی، بغوی، محسن قرائتی، فیض‌کاشانی و میدی، بر این نکته تأکید دارند که «الغرفة»، به معنای مکان‌های ممتاز در بهشت است که به دلیل صبر و استقامت مؤمنان به آن‌ها اعطا می‌شود و «تَحِيَّةً وَسَلَامًا»، نشان‌دهنده استقبال گرم و سلامتی در بهشت است. این تفاسیر تأکید می‌کنند که صبر و پایداری در برابر مشکلات اجتماعی نه تنها فضیلت بزرگی است، بلکه موجب دریافت پاداش‌های عظیم و پذیرایی ویژه در آخرت می‌شود. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۳۴۰؛ محلی، ۱۳۹۸: ۱۸۸؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۱۵۵؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۲۰۰؛ فیض‌کاشانی، ۱۳۸۶: ۲۴۰؛ میدی، ۱۳۷۵: ۲۰۰)

۳. ردائل اخلاقی در سوره فرقان

۳-۱. ردائل اخلاقی فردی در سوره فرقان

آیه «وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ»، به ویژگی‌های مؤمنان واقعی اشاره دارد که تنها خداوند را معبود می‌دانند و از هرگونه شرک پرهیز می‌کنند. تفاسیر مختلف، از جمله ابن‌کثیر، قرطبی، طبری، علامه طباطبایی و محسن قرائتی، به تأکید بر اهمیت

توحید و نفی شرک پرداخته‌اند. آن‌ها بیان می‌کنند که شرک، شامل پرستش خدایان دیگر و هر نوع وابستگی و اعتماد به غیر خداوند است و بزرگ‌ترین گناه به شمار می‌آید. این تفاسیر بر این نکته تأکید دارند که توحید باید پایه و اساس تربیت اخلاقی فرد باشد و پرهیز از شرک باعث تقویت ایمان و مقاومت در برابر وسوسه‌ها و مشکلات زندگی می‌شود. (ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۵۷؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۸۵۴؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۶۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۳۱؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۶۹).

آیه «وَلَا يَمْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ»، بر حرمت قتل نفس بی‌گناه تأکید دارد و فقط قتل‌هایی که در چارچوب شریعت اسلامی، مانند قصاص یا اجرای حدود، مجاز است را استثنا می‌کند. تفاسیر مختلف، از جمله تفسیر محلی، ابن عاشور، البغوی، فیض کاشانی، حسینی شاه‌عبدالعظیمی و میبدی، به تأکید بر ممنوعیت شدید قتل ناحق و پیامدهای منفی آن بر فرد و جامعه پرداخته‌اند. این تفاسیر تصریح می‌کنند که احترام به جان انسان‌ها و اجتناب از قتل ناحق از اصول اساسی اسلام است و تربیت اخلاقی باید بر پایه این اصول بنا شود تا عدالت و امنیت در جامعه تقویت گردد. (محلی، ۱۳۹۸: ۴۵۶؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۲۹؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۴۳۰؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۲۶؛ حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۷۵۹؛ میبدی، ۱۳۷۵: ۸۱۹)

آیه «وَلَا يَزْنُونَ» بر اهمیت پرهیز از زنا تأکید دارد و آن را به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین گناهان معرفی می‌کند. مفسران مختلف، از جمله طبری، محلی، ابن کثیر، ناصر مکارم شیرازی و فیض کاشانی، بر این نکته تأکید می‌کنند که زنا نه تنها یک گناه فردی با عواقب دینی و اخلاقی شدید است، بلکه تأثیرات منفی عمیقی بر سلامت فرد و جامعه دارد. ترک زنا به‌عنوان نشانه‌ای از تقوا و ایمان قوی مؤمنان، به حفظ بنیان خانواده و سلامت اجتماعی کمک می‌کند و از فساد و تزلزل اخلاقی در جامعه جلوگیری می‌کند. (طبری، ۱۴۱۲: ۲۵۵؛ محلی، ۱۳۹۸: ۴۶۱؛ ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۵۴۷؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۰؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۱۹)

آیه «وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ»، بر اهمیت پرهیز از دروغ‌گویی و شهادت

ناحق تأکید دارد. مفسران مختلف، از جمله قرطبی، ابن عاشور، بغوی، قرائتی و شاه‌عبدالعظیمی، توضیح می‌دهند که «زور» به معنای هر گونه دروغ و ناحقی است که مؤمنان واقعی باید از آن دوری کنند. این مفسران بر این نکته تأکید می‌کنند که صداقت و راست‌گویی از اصول اساسی اخلاقی در اسلام است و پرهیز از دروغ‌گویی نشانه‌ای از تقوای فرد و ایمان قوی اوست. همچنین، دوری از دروغ‌گویی و زور به حفظ اعتماد، استحکام روابط اجتماعی و سلامت روانی فرد و جامعه کمک می‌کند. (قرطبی، ۱۳۶۸: ۹۲۷؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۴۰؛ بغوی، ۲۰۰۷: ۴۰۶؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۵۳؛ حسینی شاه‌عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۷۸۲)

آیه «وَالَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا»، بر اهمیت توجه و دقت در فهم آیات الهی تأکید دارد. مفسران مختلف مانند بغوی، محلی، طبری، میدی، فیض کاشانی و ناصر مکارم شیرازی، توضیح می‌دهند که مؤمنان واقعی هنگام یادآوری آیات خداوند، با گوش شنوا و چشم بینا به آن‌ها توجه می‌کنند و بی تفاوت نمی‌مانند. این رفتار نشان‌دهنده عمق ایمان و تقوای فرد است و به تأکید بر دوری از سستی و بی‌ارادگی در عبادت و توجه به دستورات الهی می‌پردازد. (بغوی، ۲۰۰۷: ۴۲۸؛ محلی، ۱۳۹۸: ۴۸۶؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲۸۳؛ میدی، ۱۳۷۵: ۸۹۸؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۵۹؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۵۰)

۲-۳. رذائل اخلاقی اجتماعی در سوره فرقان

آیات ۲۷ و ۲۸ سوره فرقان به پشیمانی شدید ظالم در روز قیامت به دلیل انتخاب‌های نادرست و همراهی با دوستان بد اشاره دارند. مفسران مختلف، از جمله ابن‌کثیر، قرطبی، طبری، علامه طباطبایی و محسن قرائتی، توضیح می‌دهند که این پشیمانی به خاطر عدم تبعیت از پیامبر و انتخاب دوستان نادرست است که در نهایت به حسرت عمیق و عذاب منجر می‌شود. این آیات بر اهمیت انتخاب همراهان خوب و تبعیت از راه حق تأکید می‌کنند و نشان می‌دهند که انتخاب‌های نادرست در زندگی دنیوی می‌تواند به عواقب سنگین و پشیمانی در آخرت منجر شود. (ابن‌کثیر، ۱۳۹۴: ۵۰۷؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۸۱۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۶۰؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۵۹؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۱۷۲)

آیه «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا»، به ویژگی‌های بندگان خاص خداوند رحمان اشاره دارد که با تواضع و آرامش بر روی زمین راه می‌روند و در مواجهه با جاهلان با نرمی و ادب پاسخ می‌دهند. مفسران مختلف، از جمله ابن عاشور، بغوی، فیض کاشانی و میبدی، بر اهمیت این رفتارها تأکید کرده و آن‌ها را نشانه‌های تربیت اخلاقی و اجتماعی برجسته می‌دانند که نه تنها شخصیت فردی مؤمنان را نشان می‌دهد، بلکه به ایجاد جامعه‌ای صلح‌آمیز و با روابط سالم کمک می‌کند. این ویژگی‌ها به کاهش تکبر و خودبرتربینی و بهبود همزیستی مسالمت‌آمیز در جامعه می‌پردازند. (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۱۲؛ بغوی،

۲۰۰۷: ۴۳۱؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۷۴؛ میبدی، ۱۳۷۵: ۸۰۷)

آیه «وَإِذَا رَأَوْكَ أَنْ يَنْخَذُوكَ إِلَّا هُزُّوا هَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا»، به تمسخر و استهزای مشرکان مکه از پیامبر اسلام^(ص) اشاره دارد که به دلیل عدم درک صحیح از مقام نبوت و غرور، پیامبر را مورد توهین قرار می‌دادند. مفسران مختلف، از جمله ابن عاشور، طبری، ابن کثیر و علامه طباطبایی، بر این نکته تأکید کرده‌اند که این رفتارها ناشی از جهل، کبر و ضعف ایمان کافران است و نشان‌دهنده ناتوانی آنان در پذیرش حقیقت وحی الهی است. آن‌ها توصیه می‌کنند که مؤمنان باید با صبر و اخلاق نیکو در برابر این نوع رفتارها پاسخ دهند و به تقویت تربیت اخلاقی و دینی خود بپردازند. (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۱۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۹۳؛ ابن کثیر، ۱۳۹۴: ۵۵۴؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۵۹)

آیه «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يَسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا»، به میانه‌روی در انفاق اشاره دارد و تأکید می‌کند که مسلمانان باید از اسراف و بخل پرهیز کنند و به تعادل در مصرف توجه داشته باشند. مفسران مختلف از جمله البغوی، قرطبی، میبدی و فیض کاشانی بر این نکته تأکید کرده‌اند که اعتدال در مصرف نه تنها از هدررفت منابع جلوگیری می‌کند، بلکه بهره‌مندی بهینه از نعمت‌ها را نیز تضمین می‌کند. آن‌ها با استناد به حدیث پیامبر^(ص) درباره میانه‌روی، مسلمانان را به رعایت تعادل در همه جوانب زندگی، به ویژه در مسائل مالی، دعوت کرده‌اند. (بغوی، ۲۰۰۷: ۴۳۱؛

قرطبی، ۱۳۶۸: ۸۶۳؛ میدی، ۱۳۷۵: ۷۹۱؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۷۳)

آیه «وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا»، به رفتار مؤمنان در مواجهه با سخنان و اعمال بیهوده اشاره دارد و تأکید می‌کند که آنان باید با بزرگواری و بدون درگیری از کنار این موارد عبور کنند. مفسران مختلف، از جمله طبری، ابن عاشور، قرطبی، فیض کاشانی، علامه طباطبایی و مکارم شیرازی، بر این نکته تأکید کرده‌اند که «لغو» به معنای سخنان و اعمال بی‌هدف و بی‌ارزش است و مؤمنان باید با احترام و آرامش برخورد کنند تا وقت و انرژی خود را به طور بهینه صرف امور مفید کنند. این آیه نشان‌دهنده اهمیت کنترل نفس، احترام به وقت و انرژی و پرهیز از درگیری‌های بی‌فایده در زندگی مؤمنان است. (طبری، ۱۴۱۲: ۲۷۱؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۷۵؛ قرطبی، ۱۳۶۸: ۹۰۴؛ فیض کاشانی، ۱۳۸۶: ۳۸۸؛ طباطبایی، ۱۳۷۸: ۱۷۲؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۴)

نتیجه‌گیری

در تحقیق حاضر آموزه‌های تربیتی و اخلاقی سوره فرقان بررسی و آیات این سوره برای استخراج اصول تربیتی و اخلاقی تحلیل شده است. سوره فرقان، به‌ویژه در آیات پایانی، به ویژگی‌های مؤمنان راستین و اصول تربیتی مانند نیت الهی، عبودیت، اعتقاد به معاد، توکل بر خداوند و مدارا اشاره دارد. همچنین، اصول اخلاقی مانند تواضع، بردباری و مسئولیت‌پذیری نیز مورد بررسی قرار گرفته است. تحلیل‌ها نشان داد که این اصول به فرد کمک می‌کنند به کمال برسد و جامعه‌ای اخلاق‌مدار و پیشرفته از انظر اصول اخلاقی و رویه انسانی بسازد. بررسی رذائل اخلاقی مانند تکبر و بی‌صبری نیز نشان داده که این ویژگی‌ها به فرد و جامعه آسیب می‌زنند و قرآن با تبیین این رذائل و ارائه راهکارهایی برای مقابله با آن‌ها، به تربیت اخلاقی کمک می‌کند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که آموزه‌های سوره فرقان می‌تواند به‌عنوان راهنمایی برای تربیت فردی و اجتماعی، به تقویت اخلاق اسلامی و ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر ارزش‌های اسلامی کمک کند. این پژوهش می‌تواند منبعی آموزشی برای مربیان، معلمان و والدین باشد تا نسل‌هایی با ایمان قوی و اخلاق نیکو پرورش دهد.

فهرست منابع

القرآن الكريم

۱. ابن كثير، اسماعيل بن عمر، (۱۳۹۴)، مختصر تفسير ابن كثير، (ترجمه: نعمت الله كاشاني)، تهران: نشر سروش.
۲. البغوي، الحسين بن مسعود أبو محمد، (۲۰۰۷)، تفسير البغوي، القاهرة: دار طيبة.
۳. جعفری، نعمت اله و اویسی، کامران، (۱۳۹۳)، بایستگی اخلاق مداری دانشمند مسلمان و ضابطه آن با تکیه بر تفسیر روایی آیاتی از سوره فرقان، چهارمین همایش ملی اخلاق و آداب زندگی، زنجان، ایران.
۴. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد، (۱۳۶۳)، تفسیر اثنا عشری، تهران: نشر میقات.
۵. خرمشاهی، بهاء الدین، (۱۳۷۷)، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، ج ۲، تهران: نشر دوستان.
۶. السهلی، عبدالله بن محمد، (۲۰۲۰)، الإيمان والسلوك قراءة تربوية لآثار مفهوم الإيمان على السلوك والممارسة في ضوء آيات سورة الفرقان، مجلة كلية التربية، جامعة طنطا، ۷۵ (يناير)، ۲۵۱-۲۸۲.
۷. الطاهر بن محمد بن محمد الطاهر بن عاشور التونسي، محمد، (۱۹۸۴)، التحرير والتنوير «تحرير المعنى السديد وتنوير العقل الجديد من تفسير الكتاب المجيد»، تونس: الدار التونسية للنشر.
۸. طباطبائی، سید محمد حسین، (۱۳۷۸)، تفسیر المیزان، جلد ۱۷، (ترجمه: سید محمد باقر موسوی همدانی)، تهران: بنیاد علمی فکری علامه طباطبائی، مرکز نشر فرهنگی رجا.
۹. طبری، محمد بن جریر بن یزید، (۱۴۱۲ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)، بیروت: دار المعرفة.
۱۰. عابدی، لطفعلی، (۱۳۸۲)، اصول تربیت در اسلام (با تکیه بر قرآن کریم)، مجله مصباح، ۴۹ (بهمن و اسفند)، ۷-۴۰.

۱۱. عائشة عبد الله أحمد أكرم الدين، (۲۰۲۰)، المبادئ التربوية المستنبطة من سورة الفرقان وتطبيقاتها في الأسرة، مجلة العلوم التربوية والنفسية، ۴(۲۳)، ۱۸-۱.
۱۲. عباسی، آزاده و میرغفوریان، فاضله، (۱۴۰۲)، تحلیل نشانه‌شناختی «اسراف و اقتار» در آیه ۶۷ سوره فرقان بر اساس مربع گریماس، آموزه‌های قرآنی، ۲۰(۳۸)، ۱۲۳-۱۵۰.
۱۳. فیض‌کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۳۸۶)، ترجمه فارسی تفسیر شریف صافی، جلد ۴، (ترجمه: عبدالرحیم عقیقی بخشایشی)، تهران: نشر نوید اسلام و موسسه انتشاراتی کتاب عقیق.
۱۴. قرائتی، محسن، (۱۳۸۳)، تفسیر نور، جلد ۷، تهران: موسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۵. قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۸)، الجامع الأحکام القرآن، جلد ۳ و ۴، تهران: ناصر خسرو.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۲۹ق) الکافی، قم: انتشارات دارالحديث.
۱۷. محلی، محمد بن احمد، (۱۳۹۸)، تفسیر الجلالین، جلد ۲، تهران: شیخ الاسلام احمد جام (مکتبه البشری).
۱۸. مرزوقی، رحمت‌الله و اناری‌نژاد، عباس، (۱۳۸۶)، تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه، نشریه تربیت اسلامی، ۲(۴).
۱۹. مستجاب الدعواتی، سیدعلی و خان صنمی، شعبانعلی، (۱۳۹۸)، بازخوانی ویژگی‌های عبادالرحمان در سوره مبارکه فرقان، دومین همایش بین المللی افق‌های نوین در علوم پایه و فنی و مهندسی، تهران، ۴۴.
۲۰. مطهری، مرتضی، (۱۳۸۱)، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، جلد ۲۱، تهران: صدرا.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر، و همکاران، (۱۳۹۲)، تفسیر نمونه، جلد ۱۷، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۲. موسوی کاشمری، سید مهدی، (۱۳۷۹)، روش‌های تربیت، قم: موسسه بوستان کتاب.

۲۳. میدی، رشیدالدین، (۱۳۷۵)، *گزیده تفسیر کشف‌الاسرار*، (ترجمه: محمدجواد شریعت)، تهران: اساطیر.

۲۴. نعلبندی گوی آغاچ، شهین، کاظمی، جواد و امامی، فردین، (۱۴۰۲)، *بررسی تطبیقی آیه ۳۰ سوره فرقان از نگاه مفسران فریقین*، پژوهش‌های تاریخی، اجتماعی و سیاسی، ۷(۷۴)، ۱-۲۲.

25. Fauziah, H., & Mahpudz, S. (2022). Pembentukan Karakter Rendah Hati Peserta Didik Dalam Al-Qur'an Surah Al-Furqan 63-64 Kajian Ilmu Pendidikan Islam. *Masagi*, 1(1), 116-124.

26. Suhaimi, K. M., Azmi, R., Sabri, N. H., & Dollah, A. (2022). Pendidikan Karakter: Analisis 'Ibad al-Rahman Dalam Surah Al-Furqan: Character Education: An Analysis of 'Ibad al-Rahman in Surah al-Furqan. *Jurnal Usuluddin*, 50(1), 21-42.

27. TUNCER, F. (2012). According to the Verse 30, in the Surah of al-Furqan, the Meaning of Relationship between Qur'an and the Society. *Öneri Dergisi*, 10(38), 145-149.